

SAYILOV,, Galib (2014). “Nesimi'nin İnsan Konsepti ve İslam”. *Türk Dünyası Bilgeler Zirvesi: Gönül Sultanları Buluşması. 26-28 Mayıs 2014*. Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı (TDKB). Eskişehir, ss.453-460 (<http://bilgelerzirvesi.org>).

Galib SAYILOV*

NESİMİ'NİN İNSAN KONSEPTİ VE İSLAM

Türk dünyasının büyük bilgelerinden biri olan Nesimi'nin felsefesi en çeşitli yönümlerde tartışılmaktadır. Kendisinin hayatı ve sufi tarikat mensupluğu ve felsefi görüşleri ile ilgili bir takım meseleler gereğince aydınlatılmamıştır. Araştırmalarda da Nesimi ile bağlı çelişkili bilgiler yer almaktadır. Nesimi 'nin kendisi şeyh Şibli 'nin dervişlerinden olup, sonradan Hurufilik denen Bâtını ve batıl mezhebin kurucusu olan Esterabadlı Fazlullah Hurufî' ye intisap etmiştir. İntisap ettiği sıralarda Hurufilik inançlarına dayalı tasavvufi heyecanlarını dile getirir. Sünni Müslümanlık ölçüsüyle sapık ve ilkel inançların propagandasını yapar. Ve böylelikle Hurufiliğin yayılmasında en büyük rol ve tesir Nesimi'ye aittir. Kaynaklara göre Anadolu'ya gelişi Sultan Murad (Hüdavendigâr) zamanındadır. Şairin Hurufî değil, nimetullahi olduğunu, fakat huruf bilgisine vukufu bulunduğunu, Latifi, Manakib al –Vasilîn adlı bir kitaba atfen, bildiriyor ise de, bu tezkirecinin Nesimi hakkında verdiği malumata itimat edilemez. Diğer taraftan Gaybî Sun'ullah, Sohbet – nâme adlı eserinde Nesimi 'nin Anadolu'ya gelince, kendisini Hacı Bayram Veli'nin kabul etmediğini anlatır ve şairin başına gelenin de bu gönül kırgınlığından mütevellit olduğunu belirtir. Refii, Beşaret – nâme'de Nesimi'nin çok seyahat ettiğini kaydetmiştir.

Bektaşiler ile vahdet-i vücud akidesini benimseyen sufiler tarafından büyük bir sofi olarak kabul edilmiş aynı zamanda Hallacı Mansur'un bir eşi sayılıp hakkında birçok menkıbeler meydana getirilmiştir. Türkçe şiirlerini Azerbaycan dilinin Şirvan şivesi ile söylemiştir. Hurufilik inançlarına dayalı tasavvufi inançları dile getirir. Nesimi inancında samimi, deha sahibi büyük bir şairdir. Yunus Emre dışındaki mutasavvıf şairlerin çoğu didaktikdir. Nesimi ise, lirik ve çöşkün bir şairdir. Bu sebeple tesiri büyük ve devamlı olmuştur. Bu nedenle Bektaşiler ve vahdet-i vücud inancına sahip olan onun tesiri

* Doç.Dr.Bakü, Azerbaycan.

altında kalmışlardır. Bektaşiler bu yüzden onu 7 büyük ilahi şairinden biri sayarlar. (Diğerleri Fuzuli, Hatayi, Şah İsmail, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Yemini ve Virani).

Nesimi bu söylemiş olduğu lirik şiirlerinde sadece, inandığı fikir ve felsefeyi yaymak ve başkalarında da öğretmek maksadıyla söylememiş daha çok, böyle bir tefekkür ve inanışın kendi ruhunda uyandırdığı, kalbına sığmaz heyecanları terennüm etmek ihtiyacıyla söylediği içindir.

Nesimi, kâinatın bir bütün olduğunu; varlıkların Halık ve mahlûk diye ikiye bölünemeyeceğini; bütün varlıkların ilahi bir aşkla ezelden beri sarhoş olduklarını söylerken, bütün varlığıyla inandığı gerçek bir imanın heyecanlarını terennüm ediyordu. Çoştugu ve kabına sığamadığı zamanlarda:

“Daim Ene’l-Hak söyleyem”, “Hak’dan çü Mansur olmuşam” derken, Mansur gibi ulaşmak istediği birlik yolunda, kendisine Mansur’dan daha feci bir son hazırladığının farkında olmayacak kadar bu heyecanın derinliğine gömülmüş bulunuyordu. Nesimi şiirinde insan en yüksek bir düzeyde takdim ediliyor. Bu nedenle Nesimi’nin insan konsepti ayrıca olarak araştırılmalıdır. Nesimide insan “vahdeti-vücut” felsefesinin içinde bulunmaktadır. Ama bu konsept kesinlikle İslam inancıyla bir bütün halindedir. Nesiminin İslam dini görüşleri şiirlerinde net bir şekilde yansıtılmıştır. Örneğin: “Gerçi bugün Nesimiyem, Haşimiyem, Kureyşiyem“, “Allah ile ol imdi, niyaz eyle, Nesimi“, „Şöyle bilirem kim, anı Qur’an bilir ancaq“, “Ey cemalin kulhüvallahü ehad, Suretin yazısı Allahüssamed”, “Hak Teâla varlığı âdemdedir” vb. Bu örnekler de Nesiminin İnsan konseptinin İslam felsefesi içinde intişar ettiğini ve özelliklerini yansıtmaktadır. Bildiride şiir örnekleri üzerinde bu konu detaylı şekilde anlatılacaktır. Azerbaycan kaynaklarında da Nesiminin hayatı hakkında pek geniş bilgiye rastlayamayız. Kaynakların çoğu onun adını İmadeddin olarak yazar, ancak Nesimi’nin asil adının Ali ve Ömer olduğunu da yazan kaynaklar bulunmaktadır. Bazı araştırmacılara rağmen biz Nesimin kesinlikle Şamahı’da doğduğu kanaatindeyiz. Şairin Bursa’da, Tebriz’de, Bakı’da, Diyarbekir’de ve hatta Şiraz’da doğduğu hakkındaki görüşleri de yanlış tesbitler olarak buluyoruz. Çünkü Nesimi’nin dili de Şirvan dialektinin özelliğini yansıtmaktadır.

Şairin babası Seyid Mehemed Şirvan’da iyi tanınan şahsiyetlerden olmuştur. Nesimi’nin bir kardeşi de olduğu bilinmektedir. Onun Şamahı’da yaşadığı, Şah Handan mahlası ile şiirler yazdığı ve hazırda bu adla tanınan kadim kabristanlıkta

defnedildiği malumdur. İslam'dan sonrakı dövrdə Şamahı büyük kültür merkezi haline gelmişdi.

Burada çoxlu məktəb, mədrəsə, bütün Şərqdə məşhur olan şer və musiqi məclisləri fəaliyyət göstərir, zəngin ictimai və şəxsi kitabxanalar mövcud idi. Paytaxtdan bir qədər kənardə, Məlhəm adlanan yerdə məşhur şair Xaqani Şirvanininəmissi-âlim və həkim Kafîəddin tərəfindən yaradılmış Dar-üş-şəfa tibb akademiyası da fəaliyyət göstərirdi. Nəsiminin məktəb illəri belə bir mühitdə keçib.

Şamaxılı Seyid İmadəddin Əbu Səid Hüseyn Nəsimi hicri VIII-IX yüzilliyin görkəmli ariflərinə müvafiq elmlərdən təhsil aldıqdan sonra hürufi Fəzlullah Nə-iminin (hic.796 m) xidmətinə yetib onun tərbiyə və təlimlərindən bəhrələnərək mənəviyyatın ali dərəcələrinə yetmişdir. Səfərlərinin hamısında özünün şeyx mürşidi Nəimi ilə yol yoldaşı olmuş və onun qızı ilə evlənmişdir.

Şairin əsərlərinin təhlili göstərir ki, Nəsimi Şamaxıda o dövrün ən yaxşı universitetlərinin tələbinə cavab verəcək bir dərəcədə kamil təhsil ala bilib. O, klassik Şərq və qədim yunan fəlsəfəsini, habelə ədəbiyyatını dərinləndən mənimsəmiş, İslam və Xristianlıq dinlərinin əsaslarına yaxından bələd olmuş, tibb, astronomiya və astrologiya, riyaziyyat və məntiq elmlərinədərindən yiyələnmişdi. O, dilləri elə yaxşı öyrənmişdi ki, Azərbaycan, fars və ərəb dillərində eyni dərəcədə gözəl şerlər yazı bilirdi. Onun azərbaycanca şerlərinin dili həm zənginliyi, həm də xalq nitqinə yaxınlığı ilə seçilir, atalar sözləri, zərb-məsəllər, hikmətli sözlər burada çoxluq təşkil edir. Nəsiminin rübailəri Azərbaycan xalq şeri nümunələri olan bayatılara çox yaxındır. Nəsiminin poeziyasında Azərbaycanın, eləcə də digər Şərq ölkələrinin məşhur alim və şairlərinin adları tez-tez xatırlanır. Bunlardan Əli ibn Sinanı, Xaqanini, Nizaminini, Fələkini, Həllac Mənsuru, Fəzlullah Nəimini, Şeyx Mahmud Şəbüstərini, Övhədi Marağayini və başqalarını göstərə bilərik.

Hürufilər Teymurləng tərəfindən ciddi təzyiqlərə məruz qaldığı bir vaxtda Nəsimi vətəndən didərgin düşüb, İraq, Türkiyə, Suriyada yaşamağa məcbur olub. Hürufilik təlimi əsasında irəli sürdüyü panteist ideyaları üstündə Hələb şəhərində edam olunub. Nəsimini Təbrizinin bəsinədə təqdim edən İbn əl-İmad Hənbəli yazır: "O, hürufilərin şeyxidir, Hələbdə sakin idi, tərəfdarları çoxaldı, bidəti artdı, iş o yerə çatdı ki, sultan onun öldürülməsini əmr etdi, boynu vuruldu, dərisi soyuldu, çarmıxa çəkildi".

Nəsimi 3 dildə yazıb. O, öz ideyalarını peşəkar filosof kimi ayrıca traktatlarda bitkin sistemdə verməyib, çünki Miyanəcinin, İbn Ərəbinin geniş əhatəli sufi-fəlsəfi əsərlərindən sonra bu məzmununda traktatlar yazmağa o zaman bəlkə də ehtiyac duyulmurdu. Hürufiliyin nəzəri əsaslarına gəldikdə, Nəiminin əsərlərində o artıq işlənilib hazırlanmışdı.

Dönemin Kültür Gerçəkliyi və Nəsimi

Nəsimi XIV əsrdə doğulub, zəngin ədəbi dil şəraitində təhsil alıb və dövrün qabaqcıl ideyalarını öz yaradıcılığında əks etdirib.

Ə. Dəmirçizadənin, T.Hacıyevin, Q. Kazımovun, N. Cəfərovun və başqalarının Azərbaycan ədəbi dili tarixinə aid tədqiqatlarında Nəsimi dili haqqında dəyərli fikir və mülahizələrə rast gəlirik. XI.-XII. əsrlər dövründə Azərbaycanın aid olduğu coğrafiyada dil mühitinin rəngarəngliyi müşahidə olunur. Bu dövrdə bir tərəfdən İslam mədəniyyəti və ərəb dili Türk dil mühitinə dərinlən nüfuz edir, digər tərəfdən də fars dili ilə sıx inteqrasiya prosesinə qoşulur. Din və elm dili kimi ərəb dili İslam coğrafiyasını əhatə etməyə başlayır. X. əsrdən başlayaraq İslam və Türk mədəniyyətləri arasında sıx şəkildə təmaslar başlanır. XI. əsrdə Oğuzların qurduğu Səlcuq imperatorluğu ərəb-İslam mədəniyyətinin yayıldığı böyük bir coğrafiya üzərində hakim olur. Səlcuqlar dövründə ərəb dili din və elm dili kimi, farsca isə şeir dili kimi geniş şəkildə işlənir. Bu dövrdə müsəlman mədəniyyəti ərəb, fars və Türk dillərinin sıx şəkildə inteqrasiyasında ciddi rol oynayır. XIII. əsrin əvvəllərindən başlayaraq Abbasilər sülaləsinin süqutu ilə eyni zamanda klassik İslam mədəniyyətində ciddi dəyişikliklər baş verir. Bu özünü İslam mədəniyyətinin differensiasiyasında olduğu kimi dildə də özünü göstərir. “Məhz bunun da nəticəsində əvvəllər müsəlman mədəniyyəti daxilində milli xarakteri ilə reallaşa bilməyən Türk duyğu və təfəkküründə avtonomluğa meyl güclənir. Bu dövr Azərbaycan mədəniyyətini də içinə alan oğuz-səlcuq mədəniyyəti təşəkkül tapır”. Elə bu dövrdə də ümumtürk ədəbi dilinin-türkinin Cənub-Qərb təzahürü olan oğuz türkcəsi fars dili ilə yanaşı ədəbi-bədii təfəkkürün əsas ifadə vasitələrindən birinə çevrilir. İzzəddin Həsənoğludan Füzuliyə qədərki türkcə mətnlərdə əyaniləşən poetik təfəkkürün inkişafı fars dilində bu dövr hələ də yaranmaqda davam edən (Mahmud Şəbüstəri, Marağalı Əvhədi, Qasım Ənvar və b.) ədəbiyyatla paralel və qarşılıqlı zənginləşmə şəraitində gedir(sx).

Bu dövrdə tədricən türkcə ön mövqeyə çıxır və türkcə ədəbi əsərlərin kəmiyyəti artan xəttlə inkişaf edir. Bu təbii ki, türklərin

dünyada artan nüfuzu ilə bağlı olaraq baş verir. Türk dilində şeirlərin yazılmasında baş verən artımla yanaşı, ənənəyə bağlı olaraq farsca şeir yazmaq ənənəsi də davam etdirilir. Həmin dövrün türkcə və farsca şeiri “ideya-estetik baxımdan eyni bir tipoloji ümumiliyə malik idi. Məhz buna görə də həmin dövrdə Türk təfəkkürlü şairin farsca yazdığı əsərlərdə də türk dilli ədəbiyyatla eyni dərəcədə tədqiqata cəlb edilməli, bədii fikrimizin bu mərhələsində təsəvvüf probleminin qoyuluşu və həlli yalnız oğuz-səlcuq mədəniyyəti çərçivəsi ilə məhdudlaşdırılmamalıdır.” (1, 43).

Dövrün Fəlsəfi Gerçəkliyi və Nəsimi

Nəsimi dilin zənginliklərindən qəzəllərində özünəməxsus bir ustalılıqla istifadə edib. Bəzən şair şeirlərini yalnız xitab və ifadəli təkrarlar üzərində qurur:

Məndə sığar iki cahan, mən bu cahâna sığmazam
Gövhər-i lâ-məkân mənəm, kövn ü məkâna sığmazam

Filosof-şairin poeziyası çox tez bir zamanda Orta Asiya, Türkiyə və İran xalqları arasında populyarlıq qazanır. Həllac Mənsurla birlikdə onun adı öz əqidəsi uğrunda qeyri-adi sədaqət və cəsurluq rəmzinə çevrilir. Onun əsərləri bir çox dillərə çevrilir və həmin dillərdə yazıb-yaradan şairlər onu təqlid edirlər. Nəsiminin şeirlərini xalq arasında avazla oxumaq və onun hürufi ideyalarını təbliq etmək üstündə bir çoxları əzablara qatlaşır, hətta canlarından da keçirlər.

Üzünü məndən nihân etmək dilərsən, etməgil
Gözlərim yaşın reəvân etmək dilərsən, etməgil
Bərq-i nəsrin üzrə miskin zülfünü sən dağıdıb
Âşiqi bîxânimân etmək dilərsən, etməgil

Yaradıcılığının ilk dövrlərində Nəsimi də ustadı Nəimi kimi sufizm mövqeyində dayanır və tanınmış sufi şeyxi Şiblinin təlimini davam etdirirdi. Bu mərhələdə şair öz əsərlərini "Hüseyni", "Seyid Hüseyni", "Seyid" təxəllüsləri ilə yazır. Lakin X əsrin sufi İran filosof-şairi Hüseyn Həllac Mənsur'un təlimi Nəsiminin ruhuna daha yaxın idi. İlk dəfə məhz o demişdi ki, "Mən allaham!" Bu cür küfr sayılan fikirlərinə görə Həllac Mənsur daim təqiblərə məruz qalmış və nəhayət, öz ömrünü darağacında başa vurmuşdu. Əqidəsi uğrunda bu cür fədakarlıq göstərməyə hazır olan Nəsimi də Mənsura heyran kəsilmiş və öz əsərlərində onu tərənnüm etmişdi. Maraqlıdır ki, şair hürufi təlimini qəbul etdikdən sonra da Həllaca vurğunluğundan qalmamışdı. Bu sözləri müəyyən mənada Nəsiminin uzun müddət sadıq qaldığı sufi fəlsəfəsi haqda da söyləmək olar. Bununla əlaqədar olaraq, Zümrüd

Quluzadə yazır: "Nəsimi yaradıcılığının mərkəzində lirik qəhrəmanın aşiq olduğu, onu yüksəldən, kamilləşdirən və öz nuruna qərq edən gözəl-allah dayanır. İnsan üçün ən yüksək, ülvi duyğu həmin sevgilinin vüsəlinə yetişmək, ona qovuşmaq, onda əriyib yox olmaqdır. Şair yazır ki, eşqi günah sayanların sözlərinə baxmayaraq, o, bu yoldan çəkinməyəcək. Çünki yalnız bu yol insanı tanrıya, həqiqətə çatdırıb bilər"(3). Daha sonra oxuyuruq: "Lakin tədricən Nəsiminin dünyagörüşündə sufilik hürufiliklə əvəz olunur. Bu, hər şeydən öncə şairin panteist görüşlərindəki dəyişiklikdə əks olunur. Bu görüşlərin əsasında artıq eşq və sərxoşluq deyil, hərf, ağıl dayanmağa başlayır. Bu zamandan etibarən Nəsimi fəlsəfədə Nəsiminin yaratdığı hürufiliyə tapınır və onun əsas müddəalarını təbliğ edir. Ancaq Nəsiminin təbliğ etdiyi hürufilik heç də Nəsiminin yaratdığı təlimin eynilə təkrarı deyil" (3).

Dönemin Tasavvuf Gerçəkliyi və Nesimi

Müşahidələr göstərir ki, "əsrdən-əsrə sufi poeziyada büllurluğa doğru inkişaf gedib. Beləliklə, artıq XII-XIII- əsrlərdən etibarən təsəvvüfün nəzəri əsasları da daha çox simvolik istiqamətdə şərh edilməyə başlayır." Sufilər dünyanı bir kölgə, etibarsız, dəyişkən sayıblarsa, irfançı mütəfəkkirlər onu həyat və bilik məktəbi, elm xəzinəsi, böyük sirlər aləmi bilirlər".

Sufizmin bu şəkildə inkişafı vəhdət ideyasına "poeziyada özünüdərk aktı kimi müraciət etməyə gətirib çıxaran əsas səbəblərdən biridir. Büllurlaşmış təsəvvüfi poeziyada dünyanın poetik dərkilə ilə sufi düşüncə tərzilə hər ikisi birləşməyə mane olan amildən (təsəvvüf ehkamçılıqdan, poeziya isə məişət zəmininə enməkdən) imtina edir. Nəticədə buna qədərki sufi şeirin poetik və sufi məzmunu arasındakı sərhədlər aradan qalxır, fəlsəfi poeziyadan fərqli olaraq billurlaşmış təsəvvüfi poeziya məzmunca yekcins xarakter kəsb edir. Ərəb poeziyasında İbn əl-Fəridin, fars poeziyasında Hafizin, Türk poeziyasında Füzulinin təmsil etdiyi ədəbiyyatda bədii formanın mükəmməlliyi dini məzmunu inkar etmir və ya əksinə. Bu poeziyada dini-fəlsəfi məzmun və poetik mükəmməllik bir-birinin tamamlayıcısına çevrilir" (1,26).

İnsan Konseptinin İfade Özelliği

Tədqiqatlarda da təsdiqləndiyi kimi Nesimin insan konseptinin ifadəsində ərəb şeirinin ənənəvi poetik obraz və ifadələri başlıca baza rolunu oynayır. Ərəb təbiətinin təsvirində xüsusi poetik obraz

olan “ay”-ilahi eşqin manifestasiyasının, dünyəvi süfrə poeziyasının “şərab” obrazı-ilahi eşqin, sərxoşluq-daxili nurlanmanın və s. simvolu kimi çıxış edir” (1). Belə obrazlar vasitəsilə sufi şeirin dilində sufi ideya sosial örtükdə təqdim olunur. Burada məişət leksikası vasitəsilə dünyəvi həyat effekti, onun bədii mənzərəsi yaradılır. Belə leksik vahidlərlə yaradılan profan (adi) dünya mənzərəsinin arxasında sufi dünyagörüş gizlədilir. Bu tipli sufi fənd bir çox şairlərin yaradıcılığında “quş dili” olaraq səciyyələndirilib. Məsələn, Nəsiminin aşağıdakı beytində bu ifadəyə rast gəlirik:

Heç kimsə Nəsimi sözünü fəhm edə bilməz,
Bu quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq (2,139).

Buradan aydın olur ki, rəmz və simvollarından istifadə sufi şeir üçün, o cümlədən Nəsimi dili üçün olduqca xarakterikdir. Çünki sufi ideyanı gizli saxlamaq, təriqət çərçivəsindən kənara çıxarmaq təhlükəli idi. Orta əsrlərin mövhumatla qarışıq dini mühiti “Həq mənəm, həq məndədir, həq söylərəm” müddəasını qəbul etməyə hazır deyildi. Müşriklik və küfr damğası üçün bu kimi ifadələr kifayət edirdi. Əlbəttə, sufi ideyanın dildə ifadəsi zamanı bir çox hallarda motivlənmə qeyri sakral leksika ilə verilir.

Burada aşıqın ilahi eşqlə haqqa qovuşmaq üçün çəkdiyi həsrət bülbülün gül üçün həsrət çəkməsi şəklində ifadə olunmuş və sufi ideya bülbülün nəğməsində gizlədilmişdir. Nümunədə obrazlılığın hər iki formasını müşahidə edirik; həm sakral leksika “quş dili” altında verilir, həm də gerçək quş effekti (“ötmək” feli vasitəsilə) yaratmaqla profan leksik örtüklə təmin olunmuş, qeyri-sakral dünya ilə arasına sərhəd çəkilmişdir.

Nəsimi şiirində insan İslam dinində olduğu gibi yer yüzünün aşrefidir və Allahın bir zarresidir. İnsan bu şairin şiirində bir daha yüksəlir və insanlıq yüce bir kata ulaşmış olur. Nəsimin asil amacı insanı kutsal bir makama, hak mertebesinə yükseltmək, ona ilahi varlığın bir zarresi gibi hak ettiği dəğeri kazandırmaq olmuştur.

Kaynaklar

1. Xavəri S., Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatı (XIII-XVI əsrlər), Doktora tezi, Bakı, 2000.
2. Nəsimi İ., Seçilmiş əsərləri, Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, C.V. Bakı, Elm, 1985.
3. Kuluzadə Z. Zakonomernosti razvitiya vostochnoy filosofii XIII-XVI vv. I problema zapad-vostok, Bakı, 1983.
4. XIII-XVI əsrlər Azərbaycan şeiri, C. III. Bakı, Elm, 1984.

5. Araslı H., İmadəddin Nəsimi (həyat və yaradıcılığı), Bakı, Azər nəşr, 1972.
6. Kuluzadə Z., Xurufizm i eqo predstaviteli v Azerbaydjane, Bakı, Elm, 1970.
7. Əminzadə Ə., Azərbaycan fəlsəfi və ictimai-siyasi fikir tarixindən, Bakı, Elm, 1972.
8. Bertels E.G., Sufizm i sufiyskaya literatura, Moskva, Nauka, 1965.